

MONOGRÀFIES

Obrint nous camins: de la investigació-acció participativa a la sociopraxi per a la creativitat social

Tomás R. Villasante. Universitat Complutense de Madrid

Primer salt: de subjecte-subjectes a conjunts d'acció

El que hauríem d'aclarir és que no estem a favor d'una pedagogia habitual, ni de les recerques tradicionals en les quals una de les parts se sent mestra, o prou experta, per no haver d'aprendre en cada un d'aquests processos. És precisament la capacitat d'aprendre de la persona investigadora o de la persona experta el primer indicador que som davant de metodologies participatives. No som davant d'unes relacions de subjectes amb objectes, sinó de subjectes amb subjectes, on tothom han d'aprendre de tothom, i construir junts, des de diferents posicions, el que ha de ser una investigació i una acció comunes. No tothom aporta el mateix al procés, ni quantitativament ni qualitativament, però és tan imprescindible la visió de l'especialista científic com la del metodòleg, com la del dirigent social, com la de qualsevol ciutadà o ciutadana que vulgui aportar els seus coneixements, ja que és la dialèctica allò que enriqueix els seus participants.

Però no solament això. Per la nostra part entrem també a criticar alguns aspectes més ambigus que s'utilitzen en allò participatiu com “*empowerment*”, “*capital social*” o “*habitus*”. No es tracta de fer una sèrie de sessions d'autoestima per sentir-nos més dignes i amb poder, sinó d'una construcció col·lectiva des de les potències conjuntades en la qual uns i altres ens retroalimentem. No és tant aconseguir “*poder-dominació*” des d'on poder manar els altres, com a “*potència*” des d'on sentir-nos creatius socialment. Volem reivindicar conceptes com potència i xarxes socials, que fan referència a dinàmiques més complexes i creatives.

Parlar de “*capital simbòlic*” i d’“*habitus*” (Bordieu) ens sembla una mica rígid també, ja que forçar el concepte de poder-dominació i la seva denúncia radical ens planteja fer un salt desconnectat de la necessitat de fer socioanàlisi o investigació dialèctica. També P. Bordieu, com Jesús Ibáñez i alguns altres dels nostres mestres, critica el sistema dominant simbòlic de forma contundent, però solament anuncia les metodologies més flexibles, reversibles i transversals, sense entrar a realitzar-les. Precisament aportem que podem aprendre, des dels moviments socials, la potencialitat i la creativitat en allò popular, sense abandonar la ciència crítica. Ens plantegen un salt entre la denúncia i les propostes d'estratègies metodològiques, ja que no entren en la pràctica per construir-les, i no es paren a sistematitzar a partir dels moviments pràctics, com nosaltres sí que tractem de fer.

Critiquem també la investigació-acció participativa quan es redueix a escoltar els problemes dels dirigents de les associacions locals i a una sèrie de dinàmiques socioculturals, ben intencionades però poc autocrítics i eficients a l'hora d'obrir-se a la majoria de la població. No volem proposar jocs d'autoestimes narcisistes, ja que alguns col·lectius se senten molt bé fent reunions i coordinacions però on les persones normals no s'assabenten de res. També són moltes les socioanàlisis que es tanquen en si mateixes, sense veure ni sentir més enllà del grup. Nosaltres estem a favor de fer i aportar dispositius grupals, sociodramàtics, etc., que desbloquegin les concepcions ideològiques tancades, d'obrir les metodologies de forma dialògica cap als diferents sectors locals, amb els quals conjuntar potencialitats i accions comunes.

Les aportacions dels moviments de dones sobre la política i els poders és un fet quotidià, és a la base de les nostres propostes sobre xarxes i conjunts d'accions. Estem recuperant les teories del vincle (Pichón-Rivière), les antropologies de les xarxes (Escola de Manchester), i els sociogrames i els "mapetjus" estratègics i pedagògics (Freire). La pràctica ens està portant d'allò micro i comunitari a l'escala de ciutats i regions, ja que nosaltres les veiem com a xarxes conflictives, que es repeteixen també en àmbits més amplis, com aquells que guarden sempre unes relacions de retroalimentació. La "comunitat" no és una unitat d'identitat per rescatar, sinó continus conflictes interns i externs, on es construeixen identifications amb processos de xarxes, informals i formals; on allò emotiu grupal és tan important com l'estructura socioeconòmica o les ideologies en joc.

Allò que aportem és una "mostra estructural" de tres dimensions o variables, per superar les dicotomies estructura-agència, classe en si / classe per a si, objectiu-subjectiu. D'una banda hi ha les relacions de classe i les seves necessitats, i de l'altra tenim objectius ideològics sobre els assumptes. Però també hem de tenir com a tercera variable les xarxes de quotidianitat, els seus vincles emotius, la "classe" així com la trobem, en les seves confiança i en les seves pors locals. No és la psicologia dels individus el que ens preocupa en si mateixa, sinó els vincles construïts (amb els quals podem fer gràfics estratègics participadament) i com dinamitzar-los, més enllà de les estructures de l'economia política i de les ideologies organitzades i en pugna. Aquests dispositius ens permeten ser més autocrítics i reflexius amb nosaltres mateixos i més realistes amb els conjunts d'acció, per no idealitzar-nos, ni nosaltres ni les xarxes socials amb les quals treballem.

Segon salt: de subjectes-praxis a reflexivitat de segon grau

Les dades i les quantificacions en molts casos ens semblen col·leccions de nombres abstractes, que solament reflecteixen que hi ha algú que sap sumar-los o dividir-los, però que poca gent ens parla dels criteris i els sentits amb els quals aquestes operacions numèriques s'han fet. No tenim interès en grans documents plens de xifres amb cert aire màgic, moltes pàgines de diagnòstic, però escasses i/o limitades estratègies participades que poden resultar eficients socialment i operatives per als objectius proposats. Abans d'entrar a compilar tantes dades, hauríem de preguntar-nos per a què i per a qui. Les metodologies

participatives no solament posen en relació els subjectes amb altres subjectes amb certa igualtat d'oportunitats, sinó que fem com un intent pràctic per resoldre problemes concrets. No ens serveixen per a res aquests estudis que després es guarden al calaix. Per fer aquests documents, amb caràcter sociopràctic, des dels primers moments i les primeres preguntes han de participar algunes persones implicades des del món local, que assumeixen aquestes metodologies perquè elles mateixes les estan construint.

No es tracta tampoc d'un estudi lingüístic o semiològic, per desentranyar les identitats ocultes dels grups o sectors socials. No creiem que puguem ser els avaluadors dels comportaments aparentment contradictoris d'un o altre col·lectiu; més aviat pensem sovint que som nosaltres mateixos els que sabem fer bé les preguntes, quan a vegades ens acontentem amb les primeres que ens vénen al cap, o quan no fem el retorn ni retroalimentem el procés més enllà de la primera impressió. Els mateixos plans estratègics que tracten de consensuar objectius comuns, a vegades només embastats (amb molta anàlisi DAFO i molt de màrqueting), també s'entesten a construir identitats però pel camí es queden diferències molt creatives, a causa que s'ha fet amb dinàmiques més superficials que profundes i participatives. Ens interessa tant el consens com el dissens.

No participarem amb els sectors més de base perquè aquests ens aportin millors raons lògiques o científiques, sinó precisament pel contrari, perquè el que aporten més sovint és un complex caos de símptomes del moment amb sabers tradicionals, alhora barrejat amb el que s'ha dit a la televisió i amb alguna intuïció molt creativa, i també disbarats més o menys justificats. No es parteix del que és popular perquè allà hi sigui la raó, sinó precisament perquè hi ha moltes raons contradictòries al seu si, i això ens sembla que és un camp relacional molt fecund si se sap aprofitar. És en el dissens que cada subjecte té en si mateix i amb els altres, des d'on podem extreure "quadres de conductes" (Greimas, Ibáñez) on apareixen algunes conductes contraposades i d'altres complementàries, de tal forma que aquesta és la matèria primera que ens permet fer construccions col·lectives més creatives. Per exemple, responent des de les seves pròpies frases textuais, amb els dilemes i "tetralemes" que ens proposen, podem retornar així, amb els seus propis termes, la creativitat als seus protagonistes perquè l'ampliïn.

Precisament el que volem rescatar i aportar a aquests processos són les paradoxes i les contradiccions que ens ofereix la gent mateixa, els grups mateixos. Quan més endavant arribem als sectors populars ens trobem amb idees i propostes que poden semblar escabellades i que a més no surten a la primera, però que són les que poden desbloquejar algunes postures molt encastellades, i aportar nous enfocaments per obrir els processos. Plantegem allò participatiu, no perquè sigui un gran nombre de persones el que es reuneix d'una sola vegada, sinó perquè distribuïts en petits grups sorgeixen moltes idees creatives que bullen, i que es poden tenir en compte al llarg del procés. No ens quedem amb les primeres converses ni entrevistes, ni en una reflexió de "primer grau", sinó amb uns processos que han de desbordar aquestes primeres impressions i anàlisis, construint participadament alguns salts en els enfocaments previs.

Els anomenem dispositius per a la reflexivitat de “segon grau”; és a dir, unes trobades o tallers amb preguntes escollides per facilitar la creativitat social. Són algunes qüestions que surten de les frases de la gent, tal com ens les han anant dient. En el fons és com un joc de miralls (més o menys deformats) on tots ens podem mirar i potser veure altres perspectives que no se'ns acudirien a nosaltres sols. Representants socials, informants de base, investigadors, etc., ens podem unir per construir, per exemple “sociogrames” i “fluxogrames” col·lectius; és a dir, documents gràfics on tots podem posar el nostre granet de sorra i discutir-lo amb les altres persones. El resultat pot ser prioritzar on detectem els “colls de botella” dels processos que ens bloquegen i quines “idees-força” les poden desbloquejar. Les propostes innovadores, així les pot fer qualsevol, però han de ser subscrietes per una bona majoria al marge de qui les hagi plantejat.

Tercer salt: de la sostenibilitat a les programacions integrals

Les formes tradicionals de planificació, més deterministes o probabilistes, sense un control permanent i sense un monitoratge per a la rectificació a temps, tampoc no ens semblen gaire interessants. Moltes d'aquestes planificacions es fan donant participació als invitats d'una manera restrictiva. La selecció de la mostra es fa sobre una “representativitat” que deixa fora sectors i col·lectius que es consideren minoritaris, i per tant amb poca capacitat d'aportació. Però precisament les innovacions més interessants vénen sovint de petits grups que tenen molt per aportar i que necessiten la seva oportunitat d'entrar en el debat, sobretot si pensem en el fet de representar els interessos de generacions futures. Fins i tot quan es tenen en compte, en algunes metodologies pseudoparticipatives es fa participar la majoria de la població solament perquè responguin i perquè no puguin formular les preguntes. Ens sembla que la clau perquè un procés sigui democràticoparticipatiu és que des d'un primer moment qualsevol col·lectiu pugui aportar les seves preguntes, les seves iniciatives, perquè es tinguin en compte.

Per exemple, “desenvolupament sostenible” ens sembla un concepte ambigu i poc cooperatiu si no es concreta en les necessitats locals proposades pels col·lectius de les xarxes socials implicades en la seva defensa. No es tracta de construir un model acabat i perfecte de territori, economia i societat que es contraposi a d'altres que també s'idealitzen com a tals, però sí de construir els criteris entorn d'allò que aquesta generació pensa sobre el que és la qualitat de vida (més enllà dels indicadors dels nivells de vida habituals) per a si mateixa i per als seus descendents, i que es puguin anar mesurant, avaluant i difonent entre la població els seus valors de sostenibilitat. És a dir, la necessitat de criteris construïts de manera participativa i intergeneracional amb la implicació de qui defensa uns valors de futur ecològic per a la humanitat.

Per això mateix no són suficients les protestes sense propostes, per la necessitat urgent de sistematitzar els sabers i les metodologies des de les pràctiques locals i regionals més sostenibles i democràticoparticipatives. Està bé que hi hagi protestes tant locals com globals davant dels mals que pateix la humanitat i la naturalesa, i també ens semblen interessants les

experimentacions que es vénen fent a contracorrent en diferents poblacions. Però la sistematització a partir de les experiències i dels moviments és la tasca que ens sembla imprescindible aportar en aquests moments per tal de no quedar tancats en casos molt particulars i descoratjadors, fruit de no poder visualitzar canvis metodològics i noves estratègies emergents. Creiem, més que en la planificació de l'Estat i les iniciatives del mercat, en altres iniciatives sociopolítiques dels moviments capaços d'oposar-se als mals que ens vénen d'aquesta globalització, els clientelismes, i de les explotacions, i de ser més eficients en allò social i en la creativitat per a un futur més sostenible.

Les aportacions des de les xarxes socials, locals i regionals estan en camí de ser sistematitzades en algunes xarxes d'investigació internacional. Les metodologies de la sociopraxi voldrien fer confluïr en aquesta tasca que hem iniciat, de manera pràctica, les voluntats i capacitats d'algunes entitats universitàries, moviments socials, organismes públics, etc. El Fòrum Social Mundial ha significat els últims anys una certa esperança que hi ha un nou camí obert, des d'una pluralitat de moviments per a la sostenibilitat sociopolítica, més enllà de les tensions amb què han nascut. Però necessiten aportacions sistematitzades des de les experiències plurals i dels moviments per no perdre's en discussions internes de les ideologies més tancades i de les seves pretensions d'hegemonia. Les nostres metodologies no les considerem neutrals, però tampoc al servei d'una tradició ideològica determinada, més aviat recullen les aportacions de diverses tradicions emancipadores, i aprenen en la pràctica que ens poden anar alimentant.

Les aportacions d'una estructura-xarxa democràtica-operativa, amb trobades de creativitat social, i amb el monitoratge d'un cronograma de programacions sostenibles i implicadores, aquest és el plantejament que aportem. És a dir, el que es pugui aconseguir avaluant i controlant democràticament, a través de comissions de seguiment, fòrums o coordinacions, els processos que s'inicien i es programen. Però no solament ni tant pensant en un organigrama de democràcia participativa, sinó més en un "sociograma" d'operativitat i eficiència social en allò programat. És a dir, una xarxa de col·lectius, trobades i tallers de creativitat social que funcionen *ad hoc* segons les circumstàncies locals de cada cas. El que és important és la capacitat de monitoratge i autoorganització del seu procés per si mateix.

Hem anomenat PAIS (programacions alternatives amb implicacions sustentables) alguns d'aquests projectes, i també "sociopraxi", per diferenciar-nos de la investigació-acció participativa i de la socioanàlisi més habituals segons algunes de les aportacions que aquí hem estat referint. Però allò important no són els noms que es donen a cada procés, sinó que responen a les necessitats construïdes local i socialment en cada una de les "programacions integrals". En cada cas es poden aportar des de diferents metodologies el que convé en el moment que es travessa segons el criteri de la xarxa democràtica participativa i de l'estratègia metodològica operativa que s'hagin dotat.

Quart salt: de la solidaritat als estils de creativitat social

En realitat hauria de ser el primer salt per fer, o si es prefereix és una consideració que hauria de ser permanent a tots els processos i durant el temps que durin. La consideració sobre les ètiques investigadores, d'experts o tècnics, i la seva aparent

neutralitat és un tema molt debatut, on les metodologies participatives sempre han defensat que no existeix tal neutralitat perquè és impossible intentar ni tan sols separar els diferents aspectes de qualsevol persona, que té sempre la seva forma particular d'enfocar els processos. L'únic que sembla raonable és defensar que per limitar els possibles efectes negatius dels prejudicis, les ideologies i les prevencions que cadascú tingui, el millor és plantejar-los explícitament en la mesura del possible, i a ser possible participadament, perquè els altres puguin minorar les repercussions que es poguessin derivar dels plantejaments previs. El perill de la neutralitat dels valors és creure's que existeix, ja que és aleshores quan no es deixa controlar.

En aquest sentit sovint es fa referència a l'ètica entesa com a principi de solidaritat, de justícia, etc. amb la qual cosa dipositem un discurs inicial molt abstracte, i que després cadascú interpreta quasi com vol. Sovint es parla avui d'una ètica de mínims, de tal forma que hi hauria uns principis universals per respectar una vegada definits entre els més imprescindibles de la humanitat. Almenys això tractaria de deixar fora alguns dels horrors més escandalosos que ha viscut el gènere humà, però encara així no està clar quins podrien ser aquests mínims. En nom de principis universals molt clars segons sembla se segueixen fent bombardejos, guerres, que per a l'altra part de la humanitat no semblen tan clars. No estem però d'acord en la proposta de posar exemples (ni personals ni grupals) que pretenguin servir per a totes les situacions. Més aviat ens inclinem perquè l'ètica estigui en la mateixa metodologia i en els mitjans per a la construcció d'allò social, més que ens les finalitats declarades.

Les incoherències entre el dir i el fer són paleses en tots els processos, i de manera molt especial ressalten també en les metodologies participatives. Per això no creiem que hi hagi prou amb una recomanació general perquè s'actui d'acord amb allò que es diu. Més aviat pensem que és en allò que es fa on s'ha d'augmentar el "perquè" i el "per a què", i el "per a qui" es fa. És a dir, anar rectificat el fet a partir de les lògiques que es proclamen. En cada pràctica o tècnica, en cada situació concreta, ja estan implícites totes aquestes preguntes. Anar-les contestant és un sa exercici grupal d'autocrítica, aprenentatge i rectificació possible. No és suficient la bona voluntat solidària amb les persones o les xarxes socials; en aquests processos (com en l'ecologia, la salut, etc.) s'ha que conèixer tan bé com sigui possible els beneficis i les trampes de cada element que es posa en joc. El coneixement de les metodologies i de les tècniques amb el màxim de rigor possible és molt important per no provocar més "efectes no desitjables" dels que ja es produeixen de tota manera.

Per això nosaltres aportem els "estils de creativitat social"; és a dir, combinar l'ètica amb la metodologia. Fer de tal forma que s'obrin noves possibilitats d'actuació per als subjectes amb presència, no tant mostrar la identitat o el camí que han de seguir, sinó construir amb ells les diverses estratègies que puguin adoptar en cada cas. La metodologia incorpora així un principi d'ètica oberta i dialògica que limita prejudicis en els diversos subjectes implicats, alhora que respecta els seus punts de partida. Però, pel tipus de dispositiu practicat, tracta que cadascú tingui molt en compte les aportacions dels altres

implicats, per fer més creatiu el procés i aprendre tots de les dinàmiques posades en marxa. Creativitat social significa en aquest sentit que ha estat creada col·lectivament i amb objectius per al canvi més enllà del propi subjecte o del grup que s'està movent.

En aquest sentit és molt bo que es desbordi fora d'allò plantejat inicialment, que en la pràctica apareguin efectes multiplicadors en el camp dels objectius més generals, en les concrecions dels més específics o també nous objectius que obrin noves portes o camins. És allò que anomenem “reversivitat” i “transversalitat” perquè les estratègies complexes d'uns i altres subjectes puguin aprendre en el propi procés com a primer indicador; agrupin altres conjunts d'acció en xarxes més àmplies, com a segon indicador; i a més vagin aconseguint ser eficients en les realitzacions concretes que s'hagin proposat, que també és un indicador que cal tenir en compte, sobretot perquè no decaigui l'ànim de les estratègies que s'inicien. L'ètica no solament està re-nyida amb les estratègies “transversals” (diversificades) i amb les “reversives” (desbordants), sinó que precisament ha de ser qui doni compte del “per què”, del “per a què” i del “per a qui” dels nostres enfocaments i actuacions. Perquè les estratègies existeixen sempre (més o menys conscients), i el que podem fer és aclarir-les tant com sigui possible en les seves lògiques, perquè col·lectivament les puguem orientar cap els objectius que pretenguin les xarxes socials en què ens impliquem.

Bibliografia

- BOURDIEU, P. *Razones prácticas. Sobre la teoría de la acción*. Barcelona: Anagrama, 1997.
- DELGADO; GUTIÉRREZ (comp.). *Métodos y técnicas cualitativas en ciencias sociales*. Madrid: Síntesis, 1994.
- FALS BORDA; RODRÍGUEZ BRANDAO. *Investigación participativa*. Montevideo: Instituto del Hombre, 1986.
- FREIRE, P. *Pedagogía del oprimido*. Madrid: Siglo XXI, 1970
- GREIMAS, A.J. *Semántica estructural*. Madrid: Gredos, 1973
- HARRIS, J. *Depoliticizing development. The World Bank and the Social Capital*. Nova Delhi: Left Word, 2001.
- IBÁÑEZ, J. *Por una sociología de la vida cotidiana*. Madrid: Siglo XXI, 1994.
- LAPASSADE, G. *Socioanálisis y potencial humano*. Barcelona: Gedisa, 1980.
- NAREDO et al. *Ciudades para un futuro sostenible. Habitat II*. Madrid: Ministeri d'Obres Públiques, 1996.
- PICHÓN-RIVIÈRE, E. *Teoría del vínculo*. Buenos Aires: Nueva visión, 1991.
- PUTMAN, R. *Making democracy work: Civic traditions in modern Italy*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- VILLASANTE, T.R. *Cuatro redes para mejor-vivir*. Buenos Aires: Lumen Humanitas, 1998.
- VILLASANTE, T.R.; MONTAÑÉS, M. *La investigación social participativa*. Barcelona: El Viejo Topo, 2000.
- VILLASANTE, T.R.; MONTAÑÉS, M. *Procesos locales de creatividad social*. Barcelona: El Viejo Topo, 2001.